

КОРПОРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Визначено етапи розвитку корпоративного управління та досліджено сутність категорії "корпоративне управління" з урахуванням теорій власності.

It is certain stages of development corporate governance and essence of a category "corporate governance".

Постановка проблеми. В західній економічній науці існує два різних за своєю сутністю поняття "management" і "governance", які практично відповідають одному й тому ж терміну, а саме – "управління". Однак, більшою мірою "корпоративне управління (corporate governance) має справу з тим, як влаштована і реалізується влада (governance) в організації. Тому термін корпоративне управління не слід плутати з управлінням корпораціями" [1, с.81]. На нашу думку, категорія "управління корпораціями" значно ширша порівняно з категорією "корпоративне управління". Для того, щоб б'їти чітко визначитися з сутністю цієї категорії необхідно проаналізувати етапи розвитку теорії та практики корпоративного управління. Це завдання й було поставлено при написанні даної статті.

Аналіз досліджень та публікацій. В останніх опублікованих працях зарубіжних фахівців з питань корпоративного управління, зокрема Дж. Паунда, А.Демб, Ф.Нойбауера та інших, звернуто особливу увагу на проблеми пошуку нових парадигм та принципів побудови моделей корпоративного управління, які забезпечували б ефективність процесу прийняття рішення. У вітчизняній науковій літературі в найбільшій мірі окремі аспекти дослідження сутності категорії "корпоративне управління" та самого об'єкту наукового дослідження висвітлено в працях В.Євтушевського, І.Бондар, Г.Назарової, Т.Момот. Але, на наш погляд, тематика корпоративного управління є багатоаспектною і характеризується теоретичною еkleктичністю. Тому наукові дослідження в даній сфері бажано значно активізувати.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. В Україні сучасне інституціональне середовище, яке базується на законодавчій базі та інфраструктурних елементах, а також стану ринкової інфраструктури не відповідають рівню розвитку акціонерних відносин. Розвиток інституціонального середовища з позиції корпоративного управління визначається такими показниками як ліквідність ринку капіталу (цінних паперів), активністю інституційних інвесторів, ступенем концентрації акціонерного капіталу, захищеністю прав акціонерів. Переважна більшість міноритарних акціонерів вітчизняних товариств, на відміну від публічних акціонерних компаній розвинутих країн, не являються повноправними та активними учасниками корпоративних (акціонерних) відносин. Чинний закон України "Про господарські товариства", який був прийнятий ще 19 вересня 1991 року, в даний час, не забезпечує в повній мірі реалізацію прав акціонерів та функцій органів управління акціонерними товариствами. Велика частка закритих акціонерних товариств (більше половини від загальної кількості), зростання корпоративних конфліктів та рейдерства свідчать про неефективність вітчизняної системи корпоративного управління.

Мета та завдання статті. Тому для напрацювання шляхів подальшого реформування та розвитку вітчизняної системи корпоративного управління, на наш погляд, необхідно виявити та переосмислити саму об'єктивну природу (сутність) категорії корпоративного управління та безпосередньо об'єкт наукового дослідження. Це й визначає мету та завдання даної статті.

Виклад основного матеріалу. Виникнення корпоративного управління пов'язано перш за все з аналізом

та вирішенням агентської проблеми, тобто поділу влади у відкритому акціонерному товаристві. Саме це дало змогу виділити основні етапи становлення та розвитку теорії та практики корпоративного управління, які представлено в таблиці 1. Сутність корпоративного управління зводиться до розв'язання протиріч між принципом та агентом. При цьому в класичній економічній теорії в якості принципала виступає власник (акціонер), а в якості агента наймані управлінці (виконавчі органи управління акціонерним товариством). В даний час на прийняття управлінських рішень у відкритих акціонерних товариствах впливають не лише реальні власники (акціонери), але й інші зацікавлені особи (державна, потенційні та інституційні інвестори, кредитори тощо). Тому саме поняття принципала в сучасних умовах значно ширше. Все це впливає на мотивацію та пріоритети у прийнятті управлінських рішень власне акціонерами, що в свою чергу відображається на побудові взаємодії елементів в системі корпоративного управління акціонерними товариствами. Тобто акціонери можуть брати безпосередню участь в управлінні, або ж делегувати свої повноваження органам управління акціонерного товариства, особливо наглядовим радам.

Західні економісти вважають, що головною метою принципала є збільшення вартості акціонерних товариств, тобто їх капіталізації за рахунок підвищення ринкової вартості акцій. Цьому безумовно сприяє розвинутий ринок цінних паперів. Крім того, центральною задачею підвищення ефективності корпоративного управління акціонерними товариствами є формування системи органів управління та винагороди керівникам виконавчих органів. Вирішення агентської проблематики в системі корпоративного управління можливе за допомогою інструментів наближення інтересів керівників виконавчих органів акціонерного товариства до інтересів самих акціонерів.

У вітчизняній та зарубіжній економічній науці накопичений значний досвід з управління підприємствами на всіх рівнях. Очевидно, що сьогодні існують різні концепції, теорії, наукові школи, які розроблялися багатьма поколіннями вчених із різних країн світу. Однак єдиної універсальної загальноприйнятої теорії корпоративного управління та управління акціонерними товариствами не існує. Не склалася й чітка парадигма щодо самої категорії корпоративного управління. В той же час певні наукові досягнення та положення, як стверджують фахівці, "наука і мистецтво менеджменту, або корпоративного управління, – одно із важливих досягнень ХХ століття" [6, с.16].

Характеризуючи ефективність сучасної системи корпоративного управління в Україні, яка сформувалася в останні роки не еволюційним шляхом, а під впливом реалізації державної програми приватизації слід звернути увагу перш за все на генезис, тобто джерело походження розвитку системи корпоративного управління, яке виникло в результаті соціально-економічних, політичних, культурно-етичних та інших чинників з появою та розвитком акціонерних товариств (корпорацій) та акціонерних відносин.

Таблиця 1. Етапи становлення та розвитку теорії та практики корпоративного управління

Період	Основні положення
кінець XIX – початок XX століття, "домінування акціонерів"	Поява великих корпорацій. Домінує школа наукового управління, яка зосереджує свою увагу переважно на принципах і методах організації праці. Започаткування процесу відділення прав акціонерної власності від управління нею. А.Маршал системно охарактеризував проблему розходження інтересів управлінців та власників компаній. Т.Веблен пропонує перехід контролю від власників до менеджерів-інженерів.
Початок 30-х – 50 роки XX століття, "домінування менеджерів"	Розширення сфер діяльності корпорацій. Передача виконавчих, контрольних, а згодом стратегічних функцій управління найманим керівникам (менеджерам). Виникають конфлікти інтересів. На рівні державного регулювання вводяться вимоги щодо розкриття інформації про функціонування корпорацій та обіг цінних паперів, посилюється роль Комісії з цінних паперів та фондового ринку. Американські економісти А.Берлі та Г. Мінз в роботі "Сучасна корпорація і приватна власність" (1931 р.) порушили питання про агентські відносини, колективну і соціальну природу корпорацій. Теорія трансакційних витрат Р. Коуза ("Природа фірми", 1937 р.)
50-80-роки XX століття, "впровадження загальних правил та принципів у сфері корпоративного управління"	Ріст інвестиційної активності. Вивіз капіталу у формі портфельних інвестицій (акцій). Значне зростання долі інституціональних (пенсійних, страхових компаній) і колективних (пайових і нових інвестиційних фондів) інвесторів в акціонерному капіталі. Європейське економічне співтовариство приймає директиву про уніфікацію корпоративного управління для акціонерних компаній. Розвиваються теорії: інформаційної асиметрії (М.Спенс, Дж.Акерлоф); ризику (Дж.Стігліц); нової інституціональної економіки (О.Уільямсон); структури акціонерного капіталу (Ф.Модельяні та М.Міллер). Особливий вплив на розвиток корпоративного управління мають роботи М.Дженсена та У.Меклінга щодо обґрунтування контрактних відносин між акціонерами та іншими особами в системі корпоративного управління.
Початок 90-х років – до сьогодні, "вирішення проблеми системного підходу до корпоративного управління"	Банкрутство цілої низки акціонерних компаній. Посилення державного регулювання в сфері корпоративного управління. Кодекс корпоративного управління Кедбері (Великобританія, 1992 р.). Впровадження в практику принципів "підкоряєся або поясни". Розробка механізмів внутрішнього контролю, системи мотивації членів наглядових рад. Прийняття Принципів корпоративного управління ОЕСР (1999 р.). Закон Сарбейнса-Окслі (США, 2002 р.). Реформування системи корпоративного управління в більшості країн світу.

Як вже зазначалося вище, проблематика корпоративного управління активно почала обговорюватися в наукових колах у зв'язку із дослідженням агентської теорії. Так, в 30-х роках минулого століття на розвиток теорії корпоративного управління особливо вплинула праця А. Берле та Г. Мінза ("Сучасна корпорація і приватна власність", 1933 р.), які дослідили, що 200 великих корпорацій США контролювали половину сукупної власності США. При цьому 88 із цих корпорацій контролювалися саме менеджерами, а не власниками (акціонерами). Автори прийшли до висновку, що інтерес контролю над корпорацією радикально відрізняється від інтересу володіння власністю корпорації. Тобто інтереси власників капіталу та агентів не співпадають. В подальшому в економічній літературі ці висновки, як вже зазначалося, були розвинуті в так звану "агентську теорію", яка активно розвивається і в даний час. В цей же період Рональд Коуз запропонував теорію трансакційних витрат. Більш детально в рамках цієї теорії щодо сфери корпоративного управління розглядаються питання асиметрії інформації при укладанні угод, а сама агентська проблема стала вирішуватися в контексті укладання контрактів. Д. Робінзон та інші економісти прийшли до висновку про те, що в акціонерній компанії остаточний контроль фірми не належить жодній окремій особі.

Питання неповноти інформації та інформаційної асиметрії розглянули такі автори як М. Дженсен та В. Меклінг, які більш детально сформулювали та обґрунтували теорію агентських витрат пов'язавши її із проблемами формування оптимальних контрактів, які повинні бути націлені на мінімізацію трансакційних витрат. Вони запропонували новий погляд на фірму, зокрема через використання контрактного підходу до аналізу взаємовідносин між основними індивідами, зацікавленими в фірмі: власниками, топ-менеджерами та кредиторами. Саме їх робота є великим вкладом в один із важливих аспектів корпоративного управління – проблематику відділення власності від контролю, тобто аналіз взаємовідносин між власниками та менеджерами. Вони сконцентрували свою увагу на спеціальному типі трансакційних витрат – агентських витратах, які виникають в силу відділення власності від управління.

На думку П. Друкера удосконалення корпоративного управління повинно бути націлені на створення таких моделей управління корпораціями, в яких акціонери були б мотивовані і дійсно могли б реалізувати свої зобов'язання та права у відношенні до власності. Західні економісти пов'язали проблему захоплення менеджменту із показниками ефективності діяльності компанії. Але це породило нову проблему – оцінки ефективності бізнесу акціонерних компаній (корпорацій). Таким чином, інтереси менеджменту не повинні суттєво відрізнятися від інтересів акціонерів. Така ситуація можлива у випадку ефективної системи матеріальної компенсації діяльності менеджменту. Крім того, П. Друкер вважає, що "на протязі останніх 50 років із-за зміни в демографічній ситуації у всіх розвинутих країнах проходить процес перерозподілу власності. Тепер ми спостерігаємо результати цього перерозподілу влади. Два явища – виникнення багаточисленного (і, безумовно, багатого) класу робітників інтелектуальної праці і збільшення тривалості життя – привели до появи таких інститутів, як пенсійні фонди і взаємні (пайові) фонди страхування. Сьогодні саме вони стали в сучасному розвинутому суспільстві законними "власниками" ключового виду власності – корпорацій, які знаходяться в суспільному володінні" [3, с.88-89]. В Україні цей процес лише набирає обертів. Можливості та інтереси інституційних інвесторів, на нашу думку, значно відрізняються від індивідуальних акціонерів. Процес участі інституційних акціонерів в управлінні акціонерними товариствами згодом активізується і в Україні. Таким чином, саме розвиток акціонерних відносин породив й специфічну форму управління акціонерними відносинами. Отже, агентська теорія була покладена в основу розвитку корпоративного управління. "Агентські відносини виникають між принципалами (особи, від імені яких діють агенти) і агентами, які надають послуги, замовлені принципалом. Виходячи з визначення, можна сказати, що наймані менеджери є агентами власників (акціонерів) корпорації" [5, с. 114].

В даний час в розвинутих країнах світу значна частка населення володіє акціями підприємств, що дає йому змогу не лише бути активним учасником акціонерних

відносин, але й отримувати певні економічні стимули. Як вважає один із провідних науковців з питань корпоративного управління Боб Трікер ХХ століття було віком менеджменту, а ХХІ буде віком корпоративного управління ("governance"). Різниця між термінами "менеджмент" і "корпоративне управління" на його думку пояснюється тим, що менеджмент – це управління підприємством, а корпоративне управління – це процес спостереження за тим, щоб підприємство ефективно управлялось та розвивалось в необхідному напрямку. Тому різниця між цими поняттями носить фундаментальний характер для того щоб зрозуміти поняття самої сутності корпоративного управління. За словами Боба Трікера ще двадцять років назад на ранніх стадіях активного розвитку цього напрямку, така ж проблема корпоративного управління, як сьогодні існує в країнах з перехідною економікою була в Великобританії та США. Він дає таке визначення економічній категорії "корпоративне управління", зокрема "корпоративне управління – це спосіб за допомогою якого реалізується влада над корпоративною організацією. Всі корпоративні організації потребують, щоб якимось чином визначався загальний напрямок їх діяльності, і щоб реалізувалось конкретне управління їх функціонуванням. Структури і процеси, які відбуваються в органі який визначає загальний напрямок діяльності корпорації і контролює, наскільки цей напрямок дотримується і є центральним питанням корпоративного управління. Важливе значення для корпоративного управління мають відносини ради директорів з акціонерами, аудиторами, регулюючими органами та іншими заінтересованими групами, а також між радою директорів і менеджментом організації. Корпоративне управління досить нова сфера наукових досліджень. Перша книга із заголовком "Corporate Governance" була опублікована в 1984 році, а перший академічний журнал "Corporate Governance – an international review" був заснований лише в 1993 році" [2]. Отже, економічна теорія корпоративного управління, не дивлячись на тривалий досвід розвитку акціонерних товариств (корпорацій) почала активно розвиватися лише в кінці ХХ століття. Звичайно Б. Трікер прийшовши до такого висновку перш за все мав на увазі англо-американську модель корпоративного управління. Якщо порівнювати його твердження з вітчизняними реаліями, то необхідно замінити поняття "рада директорів" на термін "правління" акціонерного товариства. І якщо бути ще більш конкретним, то важливим в корпоративному управлінні мають відносини між наглядовою радою та акціонерами. Справа в тому що, в англо-американській системі корпоративного управління існує однорівнева система управління – унітарна рада директорів, на відміну від німецької дворівневої моделі до якої все більш стає ближчою вітчизняна система корпоративного управління.

При оцінці стану корпоративного управління особлива увага повинна приділятися аналізу структури акціонерного капіталу, вартості бізнесу компанії та формуванню її стратегічних цілей. Неможливо розглядати проблеми корпоративного управління також поза межами соціальних механізмів, таких як формування соціального капіталу та феномену довіри в сучасному суспільстві. Тому проблема взаємодії економічного та соціального капіталу виступає однією із фундаментальних проблем в системі корпоративного управління. В кінці 90-х років в країнах Британської Співдружності була розроблена система принципів корпоративного управління, яка виникла у зв'язку з розвитком більш гнучких корпоративних структур, які почали витісняти з ринку

традиційні концерни. Загалом науковці вважають що теорія корпоративного управління розвивається достатньо стримано. Але позитивним є той факт, що в 1998 році Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) запропонувала розробити глобальний документ з корпоративного управління. Стандарти та принципи корпоративного управління розроблялися з участю урядів Великобританії, США, Німеччини, Франції, Японії та інших зацікавлених міжнародних організацій. Тобто реформи в сфері корпоративного управління мають за мету просування до глобальних стандартів.

Однозначно на формування системи корпоративного управління впливає процес інституціоналізації інтересів між різними верствами і групами учасників, а також ділове та соціальне партнерство, яке склалося між державою та корпораціями. Тому товариства виступають своєрідними формами реалізації публічної влади з метою задоволення інтересів акціонерів. "Вони виникають як представницькі утворення щодо захисту своїх господарських, політичних, соціальних та ідеологічних інтересів. Фірми, громадські організації, державні органи співробітничать заради загальних цілей: стабільності прибутку, збереження стійкого соціального і політичного клімату, підтримки свого позитивного іміджу. І хоча деякі організації зорієнтовані на одержання господарського прибутку, інші на – благодійність, а треті на захист прав власника та особистості, або захист навколишнього середовища, оздоровлення і спорт, загальним для них усіх щодо корпоративізму є співробітництво й солідарність" [7, с.16-17].

В широкому розумінні корпоративне управління можна розглядати як систему, за допомогою якої спрямовується та контролюється діяльність акціонерного товариства. В межах системи корпоративного управління визначаються завдання та функції акціонерів з приводу контролю за діяльністю менеджерів, а також відповідальність самих менеджерів перед акціонерами за результати діяльності акціонерного товариства. Належна система корпоративного управління завжди сприяє зростанню акціонерного капіталу товариства. Основні підходи та визначення поняття категорії корпоративного управління в даній сфері представлено в таблиці.

Отже, корпоративне управління пов'язане з відносинами між акціонерами, менеджерами, а також заінтересованими особами для забезпечення ефективної діяльності акціонерного товариства, рівноваги впливу та балансу інтересів учасників корпоративних відносин. Як видно, з таблиці 2. основні підходи до визначення категорії корпоративного управління базуються на загальноекономічних, культурологічних та правових принципах. На основі аналізу причин виникнення та генезису розвитку управління акціонерними товариствами та акціонерних відносин можна запропонувати також таке визначення категорії "корпоративне управління", а саме "корпоративне управління – це система цілеспрямованого формування процесу діяльності акціонерного товариства (корпорації) та впливу на відносини між акціонерами та заінтересованими особами". В енциклопедії корпоративного управління, в підготовці якої брав участь автор дано таке визначення цієї категорії, а саме: "корпоративне управління – це система керування акціонерними товариствами та контролю за їх діяльністю. Воно охоплює способи, якими спостережні ради та вище керівництво компаній регулюють діяльність, і спрямоване на захист інтересів акціонерів та належний рівень поінформованості між органами управління, власниками та клієнтами [4, с. 203].

Таблиця 2. Підходи до визначення та сутність категорії "корпоративне управління"

Підходи	Основні положення
Управлінський	Корпоративне управління представляє собою систему, за допомогою якої здійснюється управління корпораціями та контроль за їх діяльністю
Загальноекономічний	Корпоративне управління – комплекс відносин між адміністрацією компанії, її правлінням та іншими заінтересованими особами
Економіко-правовий	Корпоративне управління – це сукупність дій менеджерів та власників акціонерного товариства, які діють у межах норм чинного законодавства та забезпечують процес залучення фінансових і трудових ресурсів та їх ефективне використання
Інституціональний	Корпоративне управління полягає в забезпеченні взаємозв'язку корпорації з інституціональним середовищем, у якому вона функціонує
Підхід, який базується на теорії прав власності	Корпоративне управління являє собою процеси регулювання власником руху його корпоративних прав з метою отримання прибутку або діяльність менеджерів компанії в інтересах власників

Процес корпоративного управління охоплює окремі етапи, а саме планування, реалізацію заходів та контроль за їх виконанням. Корпоративне управління це не лише діяльність, тобто функція, але й певні інститути управління (загальні збори акціонерів, правління, ревізійна комісія, комітети). Як будь-який вид управління компанією, корпоративне управління потребує організаційного забезпечення, тобто відповідних інструментів управління. Таким чином, корпоративне управління акціонерними товариствами можна розглядати з точки зору багатьох аспектів. Виходячи із сучасної теорії управління ми розглядаємо корпоративне управління як систему. Під корпоративним управлінням розуміється не лише спосіб захисту інтересів (акціонерів), а цілий комплекс механізмів, які трансформують сигнали ринку в стимули внутрі акціонерних товариств для здійснення вкладень в фізичний та людський капітал. Отже, сучасна теорія корпоративного управління лише формується і тому вона повинна включати умови, структури, процеси та наслідки корпоративного управління акціонерними товариствами. Корпоративне управління важливе для значної кількості заінтересованих груп – для акціонерів, кредиторів, працівників, постачальників, місцевого населення тощо. Як вважає К. Мейер всіх цих заінтересованих осіб можна назвати "співучасниками" у власності корпорації. Тобто, які групи "співучасників" повинні бути представлені у корпоративному управлінні – таке фундаментальне питання, яке стоїть перед компанією. Таким чином, проблематика корпоративного управління, як уже зазначалося вище, виходить далеко за межі впливу акціонерної компанії, тобто означає взаємодію значної кількості осіб.

На розвиток економічних систем, в тому числі системи корпоративного управління в умовах глобалізації в першу чергу впливають зміни, що відбуваються у правовому регулюванні майнових взаємовідносин. Перерозподіл прав власності, що відбувається в Україні так і в глобальному масштабі в кінці ХХ ст. на початку ХХІ ст. являє собою процес вирішення основних соціальних, економічних та політичних проблем. Глобалізація економічних відносин в значній мірі розширює права власності фізичних осіб та акціонерних товариств.

Ці положення всебічно враховуються в сучасних системах корпоративного управління (англо-американська, німецька, японська). Крім того, тенденції глобального економічного розвитку свідчать про значну роль нової інформаційної економіки. Так, "перехід від індустріального до постіндустріального суспільства відбувається через всебічний розвиток матеріального виробництва, його технічне переозброєння на основі нових технологій, зростання загального і культурного рівня трудящих, удосконалення праці та управління" [8, с.48].

Із досвіду розвитку системи корпоративного управління в європейських країнах, можливо запозичити цілий ряд стандартів, які ефективно впливають на розви-

ток акціонерних відносин та захист прав акціонерів та найманих працівників. Ця необхідність підтверджується тим, що взаємопроникнення як іноземних інвесторів на вітчизняний ринок, так і вітчизняних компаній на європейський, з кожним роком продовжує зростати. Стандарти корпоративного управління повинні забезпечувати ефективність та прозорість у взаємовідносинах між акціонерами та органами управління акціонерним товариством (загальними зборами, наглядовою радою, правлінням та ревізійною комісією), а також захищати права всіх акціонерів, держави та самих акціонерних товариств від "недружнього" поглинання незаконними методами, тобто тими які суперечать кращій практиці корпоративного управління та чинному законодавству. Сучасні міжнародні стандарти корпоративного управління в певній мірі повинні стати чинником для створення відповідних умов розвитку вітчизняного ринку цінних паперів, що в свою чергу сприятиме нарощуванню капіталізації акціонерних товариств та встановленню справедливої (ринкової) ціни на акції в ході їх обігу.

Висновки і перспективи подальших розробок. В даний час система корпоративного управління в Україні перебуває на етапі становлення та розвитку. На цей процес безперечно впливають кардинальні зміни, які відбуваються на рівні економічної політики України та держав світу, яка сприяє поступовому поглибленню процесів глобалізації. Розвиток сьогодні є найважливішим завданням що стоїть перед людством. Але рушійні процеси економічного розвитку аж ніяк до кінця не зрозумілі. Проте історія розвитку економіки свідчить про те, що саме економічна політика й різні інституції відіграють вирішальну роль. Загалом можна стверджувати, що спостерігається поступове формування консенсусу на користь проринкового підходу до розвитку економіки. Ці висновки стосуються й процесів розвитку системи корпоративного управління, яка найбільшою мірою впливає на поведінку суб'єктів господарювання у формі відкритих акціонерних товариств, які в свою чергу виступають в сучасній економічній системі основою для формування виробничого та фінансового потенціалу будь-якої країни з ринковою економікою.

1. Бухвалов А.В. Корпоративное управление как объект научных исследований // Российский журнал менеджмента. – 2005. – Том 3, № 3.
2. Боб Трікер. ХХІ век – век Governance // Корпоративное управление. – Вып. 1. – М., 2006 (www.pccsg.ru).
3. Друкер П. Задачи менеджмента в ХХІ веке: Пер. с англ. – М., 2004.
4. Енциклопедія корпоративного управління / Наук. ред. І.К. Бондар. – К., 2006. – Т. 2.
5. Король В.А. Проблеми управління фінансами відкритих акціонерних товариств // Фінанси України. – 2007.
6. Кукура С.П. Теорія корпоративного управління. – М., 2004.
7. Розвиток корпоратизму і корпоративних відносин в економіці України / За ред. чл.-кор. НАН України В.І. Голікова; Ін-т економ. прогнозув., 2002.
8. Чухню А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України // Економіка України. – 2001. – № 11.

Надійшла до редколегії 05.02.2008